

VƏNƏNDÇAY VADISİNDƏKİ ORTA ƏSR ABİDƏLƏRİ

Toğrul XƏLİLOV,

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin dosenti,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

x.toqrul@gmail.com

AÇAR SÖZLƏR: *Vənəndçay, arxeoloji abidə, nekropol, qala, Orta əsrlər dövrü.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Ванандчай, археологический памятник, некрополь, замок, средневековье.*

KEY WORDS: *Vanandchai, archeological monument, necropolis, castle, Middle ages.*

Qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə malik olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün bölgələrində olduğu kimi, *Vənəndçay vadisində də xeyli arxeoloji abidələr* var. Onların bir qismi Orta əsrlər dövrünə aiddir. Yaşayış yerlərindən, qəbir abidələrindən, qalalardan, körpülərdən, karvansaralardan və digərlərindən ibarət olan abidələrimizin bir hissəsi haqqında ayrı-ayrı mənbələrdə məlumat verilsə də, onlar kompleks şəkildə öyrənilməmiş, ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır. Buna görə də bu məsələ tərəfimizdən öyrənilmişdir. Tədqiqat zamanı müqayisəli elmi yanaşma metodu əsasında Vənəndçay vadisində abidələrin yayılma arealı, xarakteristikası, öyrənilmə səviyyəsi, bu ərazidə məskunlaşmış insanların təsərrüfat həyatı, məşğuliyyət sahələri və digər məsələlər araşdırmağa cəlb edilmişdir.

Aparılan araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, Vənənd çayı Zəngəzur silsiləsinin cənubi-qərbindən axan Alqalı və Qaplançayın qovuşmasından yaranır. Əsas çay Qaplançay götürülür ki, onun da mənbəyi 3400 m hündürlükdədir. Araz çayının mənsəbindən 355 km yuxarıda ona tökülür (650 m yüksəklikdə). Yuxarı axınında çay Qalançay adlanır, xırda Xoşdiçaya tökülənə kimi bu adla adlanır, *aşağıda isə Vənəndçay*, mənsəb hissəsində - *Dəstə kəndi yanında Dəstəçay adlanır. Vənəndçayın uzunluğu 29 km, hövzəsinin sahəsi 91 km²-dir. Əsas və həm də sağ qolu uzunluğu 8 km, hövzəsinin sahəsi 16 km² olan Girdəniçaydır. Hövzənin orta eni 3,1 km, orta yüksəkliyi 1962 m-dir. Vənəndçayın ümumi düşməsi 2750 m, orta meyillik isə 94,8%-dir. Hövzənin suayrıcısına yaxın Yağlıdərə (3827 m) və Sarıdərə dağlarının qar xəttindən yuxarıda bir hissəsində sahəsi 0,4 km² olan daimi qar örtüyü var. Hövzənin çay şəbəkəsinin sıxlığı 0,48 km/km²-dir. Hövzədə meşə örtüyü yoxdur. Vənənd çayında yaz-yay gursululuğu yağışlar və daimi qarlar hesabına sentyabr ayınadək davam edir. Qidalanmasında qar suları və yeraltı sular üstünlük təşkil edirlər, müvafiq olaraq illik axımın 40 və 45%-i qədərdir. Yağış suları illik axım həcmnin 15%-i qədərdir. Gursululuq 103 gün davam edir. Orta davamiyyət 95 gündür. İllik axın norması 0,80 m³/s-dir. Müşahidə illərində ən böyük su sərfi 62,2 m³/s 27 iyul 1956-cı ildə qeydə alınmışdır [1].*

Onların ətrafına dördkünc daşlar döşənmişdir. Qəbirlərin bir-biri ilə oxşarlıq təşkil etməsinin əsas səbəbi bu dövrdə həyata keçirilmiş ümumi dəfn etmə adəti olmuşdur. Bəzi müqəddəs hesab olunan qəbirlərin (Xanağa nekropolu) üzərində tikilmiş binalar insanlar tərəfindən pir kimi ziyarət edilmişdir. Belə abidələrdən biri Xanağa piri olmuşdur. Abidədə tədqiqatçı alimlərdən M.Nemət, H.H.Səfərli araşdırma aparmışlar. M.Nemət pirdəki hər iki kitabəni ilk dəfə tədqiq etmiş, onları oxumuşdur [4, s.27-28]. Tədqiqatçı H.F.Səfərli müəyyən etmişdir ki, iki otaqdan ibarət olan bu pir orta əsrlər dövründə *fəaliyyət göstərən sufi təriqətləri* tərəfindən tikilmiş *ziyarətgahlardandır. Pirin içərisində hazırda üstü hörülüb suvanaraq vahid şəkli salınmış qəbir*, əslində, iki qəbir olmuşdur. Onların birində Şeyx Nurəddinin oğlu Şeyx İslam, digərində isə Seyid Həmidin oğlu Seyid Tahir dəfn edilmişdir [5, s.150-163].

Yaşayış yerlərinin arxitektura quruluşu, burada yaşayan insanların həyat tərzi, qonşu tayfalarla olan iqtisadi-mədəni əlaqələri ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının digər bölgələrində olduğu kimi, bu ərazidəki yaşayış yerləri də iki qrupa bölünür. Birinci qrupa ətrafı *müdafiə divarı ilə əhatə olunmayan*, ikinci qrupa *ətrafı müdafiə divarı ilə əhatə olunan* qala tipli yaşayış yerləri daxildir. Birinci qrupa aid olanlar nisbətən çox, qala tiplilər isə azdır. Ətrafı hasarsız yaşayış yerlərinə Baba Yaqub (XIV-XVIII

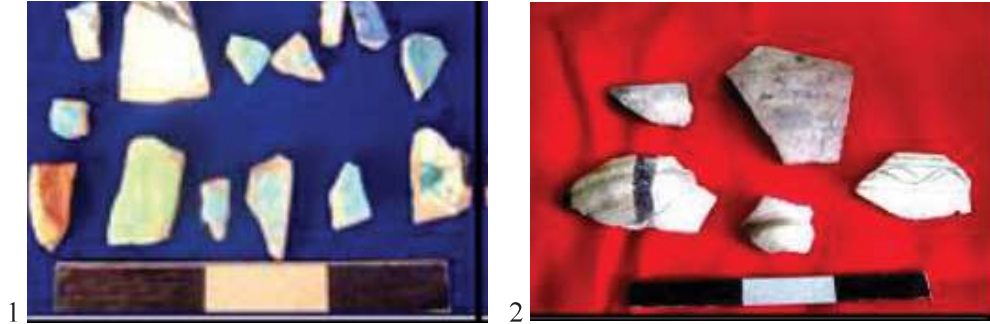
əsrlər), Xanağa (XIII-XVIII əsrlər), Köhnə Dırmıs (XIV-XVIII əsrlər) və digərlərini nümunə göstərmək olar (şəkil 2). Vələver qalası (V-VIII əsrlər) *hələlik Vənəndçay vadisində qeydə alınmış ətrafı müdafiə divarı ilə əhatə olunan qala tipli yeganə arxeoloji abidədir. Abidə dövrümüzədək yaxşı saxlanılmamış, yerləşdiyi ərazidə aparılan təsərrüfat işləri və təbii aşınmalar nəticəsində dağılmışdır.*

Şəkil 2. Xanağa yaşayış yeri

Yaşayış yerlərindəki tikili qalıqlarının çoxu dağılmış, yerində daş yığınları, üzərini torpaq örtən şalalar qalmışdır. Tikili qalıqlarına əsasən qeyd etmək olar ki, yaşayış yerlərindəki evlər, təsərrüfat binaları və digər tikililərin *bünövrəsi çay daşından, divarları isə möhrədən, palçıqdan tikilmişdir. Onlar həm mədəni təbəqənin səviyyəsinə, həm də sahəsinə, planına görə bir-birindən fərqlənmişdir. Hər bir yaşayış məskəninə salınmasında insanların həyat tərzi, məşğuliyyət sahəsi əsas amillərdən birini təşkil etmişdir. İnsanlar hər hansı bir yeri yaşayış məskəni kimi seçərkən həmin ərazinin təbii-coğrafi şəraitinə xüsusi fikir vermişlər. Əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olan yerləri yaşayış üçün münasib saymışlar. İnsanlar çay və bulaq kənarlarında, su mənbəyinə yaxın olan yerlərdə daha çox məskən salaraq məhsuldar əkin və otlaq sahələrinə sahib olmağa. İnsanların məişət və təsərrüfat həyatında baş verən dəyişikliklər nəticəsində müxtəlif formalı yaşayış məskənləri yaranmışdır. İnsanlar məskunlaşdıqları yerin relyefinə, coğrafi şəraitinə *görə ayrı-ayrı təsərrüfat sahələri* ilə məşğul olmuşlar. Əkinçilik ilə məşğul olan, əsasən oturaq həyat tərzi keçirənlərin yaşayış məskənlərində çox, yarımköçəri*

həyat tərzini keçirən, əsasən maldarlıq ilə məşğul olan tayfaların yaşayış yerlərində isə az mədəni təbəqə yığılmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının digər bölgələri kimi, Vənəndçay vadisindəki orta əsrlərə aid arxeoloji abidələrdən toplanılmış yerüstü keramika məmulatları da *şirli*, *şirsiz*, *anqoblu* və *anqobsuzdur* (şəkil 3, 1, 2). Şirli keramikaların istehsal texnologiyası şirsizlər üçün zəruri olan texnoloji proseslərin hamısını təkrarlamaqla yanaşı, şirin və rəngin hazırlanması, qabların müvafiq üsullarla naxışlanması kimi bir sıra əlavə texnoloji prosesi də əhatə etmişdir. Hər bir qrupa daxil olan keramika məmulatları texniki xüsusiyyətlərinə və bədii işlənməsinə görə müxtəlif çalarlara malik olmuşdur. Şirlə, əsas etibarilə, *süfrə qabları örtülmüşdür*. *Açıq formaya malik qablar (kasa, boşqab, duzqabı və s.) əsasən içəridən, içərisi görünməyən qablar isə (bardaq, çirək və s.) çöldən şirlənmişdir*. *Bəzi iri boğazlı qablar hər iki tərəfdən şirlə örtülmüşdür*. *Bədii şirli qabların əsas kütləsini kasalar, boşqablar təşkil etmişdir*. *Şirli qabların hazırlanmasında, xüsusilə onların bədii işlənməsində istifadə olunan bir çox texniki üsullar, həndəsi, nəbati, zoomorf ornamentlər Orta və Yaxın Şərq ölkələri, həmçinin Cənubi Qafqaz üçün ümumi olmuşdur*. İstər şirli, istərsə də şirsiz qabların çox çeşidli olması onların müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Dulusçular onların düzəldilməsində yerli Şərq mədəniyyətindən bəhrələnsələr də, Naxçıvanın keramika məktəbi üçün səciyyəvi olan cəhətləri də qoruyub saxlamışlar.

Şəkil 3.

Yaşayış yerlərindəki tikili qalıqlarının müxtəlif formalı memarlıq-arxitektura quruluşuna malik olmasının başlıca səbəblərindən biri ondan ibarət olmuşdur ki, onların hamısı eyni bənnələr tərəfindən tikilməmişdir. Yaşayış məskənlərinin sahəsinə görə bir-birindən fərqlənməsi isə orada məskunlaşmış *əhalinin* say tərkibi ilə bağlı olmuşdur. *Əhalisi çox olan yaşayış yerlərinin həm tikili sahələri, həm də nekropolları geniş olmuşdur*. Düzənlik və dağətəyi ərazidəki yaşayış yerlərindən (Baba Yaqub (XIV-XVIII əsrlər), Xanağa (XIII-XVIII əsrlər), Köhnə Dırnis (XIV-XVIII əsrlər) və s.) *fərqli olaraq*, dağlıq ərazidəki qalaçalar, o cümlədən Vələver qalası müdafiə xarakterli tikililərdən olmuş, sığınacaq kimi istifadə olunmuşdur. Qalanın tikinti texnikasında, arxitektura quruluşunda orta əsr memarlığı ilə Tunc dövrü memarlığı vəhdət təşkil edir.

Aparılan müqayisəli araşdırma zamanı sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, orta əsrlərdə Naxçıvanın digər bölgələri kimi, Vənəndçay vadisində yaşamış insanlar da öz

abidələrini yaratmışlar. Onların hər biri tariximizi, maddi və mənəvi mədəniyyətimizi dərinədən öyrənmək sahəsində mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Onların bir qismi nəinki Azərbaycan arxeologiyasında, həmçinin türk-İslam mədəniyyətində özünəməxsus yer tutur. Bu abidələrin bir qismi (Xanağa piri) orta əsrlərdə Naxçıvanın digər bölgələrində olduğu kimi, Vənəndçay vadisində də sufi təriqətinə mənsub şeyxlərin yaşadığını sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://referat.ilkaddimlar.com/r/referatlar/cografiya/pdf-4085.pdf>
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
4. Nemət M. Azərbaycanda pirlər. Bakı: Azər nəşr, 1992, 104 s.
5. Səfərli H.F. Naxçıvanın məscid və ziyarətgahları. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 216 s.

Тогрул Халилов
**СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ПАМЯТНИКИ В ВАНАНДЧАЙСКОЙ
 ДОЛИНЕ**

РЕЗЮМЕ

Одним из территорий Нахчыванской Автономной Республики с богато сохранившимися памятниками является Ванандчайская долина. В результате благоприятных природных и географических условий региона люди поселившись в этом районе в Древнем и Средневековом эпохи, создали свою собственную культуру. Главным фактом, доказывающим поселение людей в этой области - это памятники. Хотя часть из них была представлена в некоторых источниках, эта проблема не была исследована комплексно. Поэтому этот вопрос был исследован нами. Во время исследования рассматривались распространение, характеристика и другие вопросы памятников античного и средневекового эпохи в долине Ванандчай.

Toghrul Khalilov
MEDIEVAL MONUMENTS IN THE VANANDCHAI VALLEY

SUMMARY

One of the areas rich in monuments of the Nakhchivan Autonomous Republic is the Vanandchai valley. In the Ancient and Middle Ages people created their own culture settling in this area due to the region's favorable natural-geographical conditions. The main fact that proves people's settlement in this area is monuments. Although one can encounter such information in some sources, but this issue is not studied extensively. Therefore, we conducted a research in this field. During the study, distribution, characteristics and other issues relating monuments of the ancient and medieval era in the Vanandchai valley were examined.